

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG TÖRTÉNETÉRŐL

BINDER MÁTYÁS

„A cigányok” vagy a „cigánykérdés” története?

Áttekintés a magyarországi cigányok történeti kutatásairól

Bevezetés. Elméleti és módszertani kérdések

Tanulmányomban a magyarországi cigányok/romák¹ történetével foglalkozó legfrissebb kutatások fontosabb eredményeinek és kérdéseinek áttekintésére teszek kísérletet.² Általános nézet, hogy a cigányokkal foglalkozó történeti kutatások eredménye és ismertsége elmarad más tudományterületek, főként a szociológia, néprajz, a zenetudomány vagy a kulturális antropológia hasonló irányultságú teljesítményétől.

¹ A cigány és a roma szó használata gyakorta viták tárgya, jelen tanulmányban a történeti kontextus a meghatározó, ezért többnyire a cigány terminust (esetleg korabeli megfelelőit), illetve az egyes közösségek önelnevezéseit használom. A roma kifejezést csak a 80-as évek végén kezdte használni a cigányokkal szolidáris értelmiség. A különböző elnevezések problematikáját (is) tárgyalja: Landauer Attila: Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban. In: Nagy Attila – Péterfi Rita (szerk.): *A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár.* Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 13–46.

² Mivel az egyes munkák vázlatos ismertetése is meghaladná a terjedelmi korlátokat, ezért írásom a fontosabb elméleti, módszertani kérdésekre fókuszál. Természetesen minden, az adott témához tartozó – általam ismert – szakirodalmi tétel feltüntetetek a lábjegyzetekben.

A „jelenség” háttérben jórészt elméleti és módszertani problémák, valamint tudománytörténeti, történelmi és társadalmi folyamatok állnak.³

Az elméleti és módszertani nehézségek a történeti kutatás tárgyának meghatározásával kezdődnek: „Ki a cigány/roma?”⁴ „Mi a cigány történelem?” Az előbbi kérdés kapcsán – Peter Vermeersch szerint – két alapvető megközelítés létezik a nemzetközi szakirodalomban. Az egyik (kevésbé elterjedt) megközelítés szerint a „roma” egy konstruált kategória, nem pedig egy létező entitás.⁵ Az ide sorolható szerzők a roma identitást nem a biológia, származás, életstílus vagy egyéb csoportkarakterek felől próbálják értelmezni, hanem klasszifikációs küzdelmek eredményeként (pl. Michael Stewart, Judith Okely, Ladányi János, Szelényi Iván).⁶

A másik, elterjedtebb megközelítés képviselői közös tulajdonságok és objektív jellemvonások alapján értelmezik a roma identitást. Ezen belül további három irányzat különíthető el: 1. a cigányok mint történelmi diaszpóra⁷ (több, magyarul is megjelent munka szerzője sorolható ide: Angus Fraser, Ian Hancock, Donald Kenrick); 2. az életstílusra

³ Elméleti és módszertani problémákra reflektáló tanulmányok: Nagy Pál: A magyarországi cigányság történeti kutatásának aspektusai. (A NEKH és az MTA TTI Műhelybeszélgetésén elhangzott előadás bővített változata.) 1997. www.archiv.meh.hu/nehk/Magyar/nagyp.htm; Tóth Péter: Gondolatok a cigányok magyarországi történetéről és annak forrásairól. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 37–44.; Majtényi György: Állami segítség vagy erőszakos asszimiláció? Az 1945 utáni roma történelem forrásairól és értelmezéséről. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 121–132.

⁴ A kérdésnek gazdag irodalma van, melyre most nem térek ki.

⁵ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az egyes cigány/roma közösségek ne lennének „valódiak”. Vö. Okely, Judith: Ki merné állítani, hogy nincsenek cigányok? *Amaro drom* 1998. 9. sz.

⁶ A konstruktivista megközelítés az etnicitás és az etnikum meghatározásának egyik markáns irányzata a társadalomtudományokban. Lényege, hogy az etnikai identitás „a társadalmi szerveződés velejárója, nem pedig a kultúra valamely ködös kifejeződése,” az etnikai csoportokról pedig nem érdemes úgy beszélni, mintha azok éles körvonalakkal rendelkező, belsőleg homogén valódi entitások, tartós kollektívák lennének. A hangsúly elsősorban az etnicitás szituatív és kontextuális karakterén van. Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1996. 1. sz. 3–25, itt: 3., Brubaker, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. *Beszélő*, 1996. 7. sz. 26–41.; Sokolovskii, Sergey – Tishkov, Valery: Ethnicity. In: Barnard, Alan – Spencer, Jonathan (ed.): *Encyclopedia Of Social And Cultural Anthropology*. Routledge, London, 2002. 290–295.

⁷ E megközelítés kritikáját magyarul lásd: Lucassen, Leo: A cigányok történelme nem csak üldöztetések és áldozattá vált emberek története. *Amaro Drom*, 2002. 4. sz.

és viselkedésre fókuszáló értelmezés; 3. a biológiai rokonságot előtérbe helyező megfogalmazás.⁸ Sajnos ez utóbbi két megközelítés is tetten érhető a hazai tudományos (vagy annak gondolt) munkákban.⁹

A cigány történelem értelmezése

A magyarországi történeti kutatások több eredménye – főleg Nagy Pál írásai¹⁰ – a konstruktivista megközelítés érvényességét támasztják alá a „ki a cigány” kérdés kapcsán. A cigányok (és persze más népek) eredetének egy szálon való visszavezetése alapvető módszertani probléma, emellett bármilyen közösség (történeti és jelenkori) vizsgálata torz eredményeket hozhat, ha a kontextusból kiemelve, önmagában szemléljük. Különösen fontos a holisztikus megközelítés a cigányok esetében, hiszen maga a „cigány kategória” a mindenkori cigányok és nem-cigányok viszonyának „terméke,”¹¹ a cigány kultúra, vagy inkább cigány kultúrák soha nem elszigetelten, hanem mindig a domináns, az egyes cigány csoportokat körülvevő társadalommal kölcsönhatásban jönnek létre és alakulnak át.¹²

Hasonlóan problematikus a cigány történelem mibenlétének a meghatározása. Nagy Pál – Thomas Acton nyomán¹³ – európai cigány történelem értelmezésének két alapvető tudományos paradigmáját különbözteti meg. Az alábbiakban teljes terjedelmében idézem Nagy meghatározásait, mert kulcsfontosságúnak érzem e kettőség feltárását és megismerését.

⁸ Vermeersch, Peter: *The Romani Movement: Minority Politics and Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe*. New York – Oxford, Berghahn Books, 2006. 13–15.

⁹ Vö. Dupcsik Csaba: „Cigánykép(telenség)ek” *Beszélő*, 2004. 2–3. sz. 74–86.; Dupcsik Csaba: A magyarországi cigány-kutatások cigányképe. In: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Új Mandátum, Budapest, 2005. 255–282.

¹⁰ Vö. Nagy Pál: *Civitas Zingarorum. Amaro Drom*, 2000. 8. sz.; Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. Előadás a Történelemtanárok (17.) Országos Konferenciáján 2007. október 13–14. 2007. (www.tte.hu/_public/ttorszkonf/nagypal2007_jegyzetekkel.pdf)

¹¹ Vö. Törzsök Judit: Kik az igazi cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Tanítók Kiskönyvtára 9. Budapest, ELTE – IFA – OM, 2001. 1998. 29–52.

¹² Prónai Csaba: A kulturális antropológiai cigánykutatások 1987 után Nagy Britanniában, Franciaországban és Olaszországban. *Regio*, 1999. 1. sz. 156–177, itt: 157.

¹³ Acton, Thomas: Egység a különbségben. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok* 2. Mikszáth Kiadó, Budapest, 1994. 89–98.

„1. A szenvedés- és üldözéstörténeti paradigma. E minta szerint a cigányokkal történt múltbeli események és változások par excellence üldözési szándék következményei, a cigányok asszimiláció tárgyai. A cigány történelem elsődleges rendező elve a cigányokkal szembeni, többféle formában megnyilvánuló ellenszenv. A cigány történelem az egységes etnikai képződményt alkotó cigány csoportok környezettel szembeni ellenállásának, a külső kényszerítések alóli menekülésének története.

2. Az együttélési modellek változásának paradigmája. Ebben az értelmezésben a differenciált, szegmentáris csoportokat, gyakran öntörvényű közösségeket alkotó cigányokat érintő események és változások a társadalmi és gazdasági rendszer belső mozgástörvényeinek tulajdoníthatók. A megvetés és az üldözés nem ok, hanem helytől és időtől függő következmény, amit a modernizációs időszakok, válsághelyzetek, nagy gazdasági átrendeződések kihívásaira új válaszokat keresve az együttélési modellek újjáépítésére való törekvés válthat ki.”¹⁴ (Nagy természetesen a második paradigma mellett tör lándzsát.)

Első ránézésre a szenvedés- és üldözéstörténeti paradigma „uralma” jellemzi a 20. századdal foglalkozó komolyabb munkákat, melyek címében is főleg „cigánykérdés”, „roma sors” illetve „cigánypolitika” szerepel.¹⁵ A dolog háttérében azonban feltehetően különböző történeti okok állnak. Egyrészt valóban minden korábbinál több üldöztetés, atrocitás érte a cigányokat ebben az időszakban, másrészt a cigány közösségek

¹⁴ Nagy: Cigány csoportok..., i. m. 2.

¹⁵ A legfontosabb átfogó munkák az általuk tárgyalt időszak sorrendjében: Pomozyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris-Századvég, Budapest, 1995.; Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1992.; Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása.” Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből*. Csokonai, Debrecen, 2004.; Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején*. L’Harmattan, Budapest, 2004.; Bársony János: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 222–256.; Sággy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 273–308.; Sággy Erna: Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. *Regio*, 1999. 1. sz. 16–35.; Az egyetlen, minden korszakot átfogó dokumentumgyűjtemény címében és tartalmában is korának fő megközelítése tükröződik: Mezey Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.; Kritikáját lásd.: Karsai László – Soós István: *Cigányok, történelem, valóság. Élet és Irodalom*, 1987. 19. sz. 10.

19. század végén kezdődő rohamos elszegényedése¹⁶ és perifériára kerülése¹⁷ következtében a cigányok helyzetének kérdése a hatalom szemében közigazgatási és rendőrségi ügygé, „cigányügygé” vált.

A korábbi kettős cigányképből („együttműködő, igyekvő, aláztos cigány” vs. „vad, kóbor, élsőködő cigány”) a 20. századra a negatív attitűd maradt fenn: a többség a cigányokra egyre inkább mint a vándorcigányokra¹⁸ és azok kulturális örököseire gondolt.¹⁹ Mivel a század első felében a „cigánykérdés” volt a központi „téma”, az államszocializmus időszakában pedig a „cigánypolitika” a meghatározó, ezért a témával foglalkozó kutatók – függetlenül attól, hogy milyen „interpretációs iskolához” tartoznak – először ezeket a kérdéseket vizsgálják.

Posztmodern értelemben²⁰ azt mondhatjuk, hogy a cigányok történelme megegyezik a róla szóló írások, gondolatok összességével. Különösen a befogadók szemszögéből nem haszontalan ez a megközelítés:

¹⁶ Az iparosodás háttérbe szorította a cigány kovácsok és szegkovácsok mesterségét, a meginduló tömegtermelés csökkentette a keresletet a cigányok fő megélhetési forrását képező termékek iránt (mint például: teknők, faedények, kosarak, seprűk, gyékények, szatyrok, üstök), továbbá csökkent az igény a „klasszikus” cigány szolgáltatások iránt (üstfoltozás, drótozás, nádazás). A trianoni határváltozások következtében – a magyar társadalmi tudatban sajátos szerepet betöltő – cigányzenélés piaca drasztikusan beszűkült, noha teljes mértékben csak az 50-es években veszítették el megélhetésük alapját a zenész cigányok. Kemény István: Előszó In: Ugyanó (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA KI, Budapest, 2000. 9–37.; Csalog Zsolt: *A cigányság a magyar munkaerőpiacon*. *Szociológiai Szemle*, 1993. 1. sz. 29–33.

¹⁷ Csenyété község esete jól szemlélteti ezt a folyamatot. A 19. század közepén a cigányok a falu belső területén laktak, vegyesen a szegényebb magyarokkal és a kisszámú zsidósággal, azonban a század utolsó éveiben elkezdték őket kiszorítani a falu mellett felépített telepekre, ahol lakóhelyileg szegregáltabb, gazdaságilag pedig marginalizáltabb helyzetbe kerültek. Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 56–58.

¹⁸ Annak ellenére, hogy az 1893-as cigányösszeírás szerint az ország cigánynak tekintett lakosainak mindössze 3,2 százaléka volt kóbor cigány és 7,2 százaléka pedig ún. „félvándor”. Hermann Antal (szerk.): *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények. IX. évf. Athenaeum R. Társulat, Budapest, 1895.

¹⁹ Zuhay, Péter: Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusknak vagy beásnak mondják. *Magyar Tudomány*, 1997. 6. sz. 656–678, itt: 660.

²⁰ Vö. Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Budapest, 2003. 11–53, itt: 16–17.

Milyen művekkel találkozhatnak a cigány/roma történelem „címszó” alatt?

Sajátos, de igen elgondolkodtató választ kapunk Dupcsik Csabától,²¹ aki – főleg 20. századi – cigánykutatásokban megjelent és frappáns tipológiába rendezett cigányképeken keresztül mutatja be a magyarországi cigány történelem egy lehetséges interpretációját. Tóth Péter szerint a magyarországi cigányoknak látszólag két történelme létezik. „Az egyik egyfajta *külső történet*, ezt nem cigány történészek rekonstruálják azok alapján a források alapján, amelyeket a környezet, a mindenkori befogadó állam hozott létre. A másik egyfajta *belső történelem*, amelyet cigány, pontosabban roma „történészek” írnak olyan források alapján, mint a – saját meghatározásuk szerinti – hagyomány, az analógia, stb.”²²

Tóth hozzáteszi, hogy a fenti felosztást nem ő, hanem „önjelölt” roma történészek, a „naiv tudomány”²³ képviselői találták ki, akik az egységes roma nemzeti tudat és kultúra megteremtésén fáradoznak.²⁴ A nemzeti kultúra építésének szolgálatába állított történetírás persze nem roma sajátosság, mondhatni egyetemes jelenség.

Modernizációs és nemzeti látószögben

Bár már a 18. század végén jelent meg a cigányok történetéről magyar nyelvű értekezés, a műkedvelő vármegyei táblabíró, Enessey György

²¹ Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008.* Osiris, Budapest, 2009.

²² Tóth Péter: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában.* Bölcsész Konzorcium, Pécs, 2006. 3.

²³ Kovalcsik Katalin – Réger Zita: A tudomány mint naiv művészet, *Kritika*, 1995. február. 31–34.; A „naiv tudósok” ténykedésének káros hatását a történeti kutatásokra lásd.: Nagy Pál: *A magyarországi cigányok a rendi társadalom korában.* Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár, 1998. 7–10.

²⁴ Lásd.: Szuhay Péter: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 1995. 3. sz. 329–341.; Binder Mátyás: „Felébredt ez a nép...”. A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In: Gergely Jenő (szerk.): *A múlt feltárása – előítéletek nélkül.* ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2006. 61–81.; Binder Mátyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 2008. 77. sz. 130–160.

jóvoltából,²⁵ a 19. század végi és a 20. századi nagy országtörténeti szintézisekben nem vagy alig szerepeltek.²⁶ A cigányok a Magyarországról szóló történetírás fővonalán kívül kaptak csak helyet, valószínűleg nem annyira a rossz forrásadottságok és a speciális forráskritika vélt szükségessége, hanem elsősorban az uralkodó történelemszemlélet miatt.

A legutóbbi időkig a modern történettudományban – kialakulásával, intézményesülésével szoros összefüggésben²⁷ – lényegében két meghatározó paradigma jelölte ki a kutatás fő irányát: a „modernizációs elméleti látószög”²⁸ és a történelem „nemzeti látószöge”.²⁹ E két „látószög” lényegében olyan centrisztikus történelmi látásmódot eredményez, „amely arra törekszik, hogy a történelmi eseményeket mindig annak a „nagy változásnak” a nézőpontjából rendezze el a történelmi történés peremére, illetve centrumába, amelyet a modernizáció, az iparosodás, a városiasodás, valamint a bürokratikus intézmény- és nemzetállam létrejötte idézett elő.”³⁰

²⁵ Enessei György: *A Tzigán nemzetnek igazi eredete. [1798].* Hasonmás és mai átirat. Magyar Mercurius Kiadó, Budapest, 2002.

²⁶ Vö. Erdős Zoltán: Értelmezés és megértés. A magyarországi cigányság korai történetének historiográfiája. *Iskolakultúra*, 2007. 11–12. sz. 129–144.

²⁷ Vö. Noirel, Gérard: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemtől tudományá válásától napjainkig.* Napvilág, Budapest, 2001. 69–93.; „A modern történeti tudat, melyet kis túlzással a történészi munkálkodás termékének is tekinthetünk, egyszerre volt a nemzeti identitás éltető forrása és szükségszerű következménye.” Gyáni Gábor: A történetírás újragondolása. *Híd*, 2006. 9. sz. 3–15, itt: 7.

²⁸ Medick, Hans: „Misszionáriusok a csónakban?” Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 62–109, itt: 75.

²⁹ Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. (Hozzászólás egy vitához)* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. 17.

³⁰ Medick: *Misszionáriusok...*, i. m. 64.; Hobsbawm szerint a múltban a történeti munkák túlnyomó része uralkodók dicsőítésére vagy akár gyakorlati célra készült. Hobsbawm, Eric: Történelem „odalentről”. In: uő. *A történelemtől, a történetírásról.* Budapest, Napvilág, 2006. 227–242. Kis túlzással ilyen „gyakorlati” hasznot tulajdoníthatunk azoknak a 16–18. századi munkáknak, melyekben a szerzők „egymás negatív véleményét és leírását átvéve, időről időre a cigány csoportokkal szembeni ellenszenv, üldözés, gyakran kiirtásra való törekvés jogosságát bizonyították.” Deáky Zita – Nagy Pál: *Augustini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei.* In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *AUGUSTINI ab HORTIS Sámuel: A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.]* Budapest – Gödöllő, Györfly István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, 2009. 5–28, itt: 22.

Valószínűleg a centrisztikus történelmi látásmód és a cigányok szerepének – jóindulatú, de történelmietlen – túlhangsúlyozása következtében kapnak kiemelt szerepet olyan események, melyek semmiképp sem tekinthetők a cigány történelem kulcskérdéseinek. A Beatrix királyné előtt, vagy a hatvani országgyűlésen (1525) zenélő, vagy akár a Dózsa György kivégzésében közreműködő cigányokról azért tudunk, mert a magyar történelem ismert alakjaihoz kapcsolódtak, és a különböző korokban élő szerzők szívesen forgalmazták ezeket a – sokszor minden alapot nélkülöző – toposzokat.³¹

A „történelem nélküli” népek, a „nemzeti makrotörténelemhez” nem kapcsolódó szereplők (nők, munkások, cigányok, szegények, „primitívek” stb.) nem képezték a hegeli filozófián alapuló történetírás tárgyát. Hegel felfogása szerint ugyanis: „csak azok a népek érdemesek feljegyzésre, amelyek államot alkottak.”³² „Mivel a cigányság nem az általánosat, nem a fejlődés fő áramát testesíti meg a világtörténelemben, nem is szükséges bővebben ismertetni.” – írta Marczali Henrik a 19–20. század fordulóján.³³

A 20. század második felében jelentek meg azok a történetírói irányzatok (mikrotörténet, történeti antropológia, új kultúrtörténet stb.), melyek témaválasztása a – fenti értelemben vett – történelem „alatti” jelenségekre, a mindennapi élet kutatására irányul.³⁴ A cigány történelem kapcsán Nagy Pál is a társadalomtörténeti szemlélet erősítése³⁵ mellett érvel, Majtényi György pedig felveti az új történetírói irányzatok alkalmazásának szükségességét, bár a forrásadottságok miatt tanulmányában ő is csak az állami cigánypolitika 1945 utáni történetét vizsgálja.³⁶

Ha nem a rendeletekben megnyilvánuló cigánypolitikát, az összeírássokból kiolvasható demográfiai és foglalkoztatási adatokat vagy a folklórszövegekben és korabeli tudományos munkákban megjelenő előítéleteket akarjuk vizsgálni, hanem a cigány közösségek mindennapjait, interetnikus viszonyait, szokásait, gazdasági stratégiát, akkor mindenképpen mikrotörténeti jellegű kutatásra van szükségünk. „Csak egy mikrovizsgálatban lehetséges a hit-, érték- és reprezentációs rendszerek és a társa-

³¹ Nagy: A magyarországi cigányok története..., i. m. 77–83.; Sárosi Bálint: *Cigányzene...* Gondolat, Budapest, 1971. 50–52.

³² Id. Tóth: Gondolatok..., i. m. 37.

³³ Id. Erdős: Értelmezés..., i. m. 133.

³⁴ Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas*, 1997. 1. sz.

³⁵ Nagy: A magyarországi cigányság..., i. m. 9.

³⁶ Majtényi: Állami..., i. m. 121.

dalmi hovatarozás kapcsolatát determinista redukció nélkül megérteni.” – írja Roger Chartier.³⁷ (Ez persze nem jelenti azt, hogy az előbbiekre irányuló kutatások ne lennének fontosak.)

A mikrotörténelem definíciószerűen egy viszonylag jól körülhatárolható kisebb egység (esemény, faluközösség, család stb.) intenzív történeti vizsgálatát jelenti.³⁸ Ilyen értelemben nyugodtan mikrotörténetnek nevezhetjük például Tóth Péter miskolci cigányokról írott tanulmányát³⁹ vagy Mészáros Ádám barcsi beásokról szóló írását,⁴⁰ de utalhatunk Ladányi János és Szelényi Iván szociológusok – viszonylag ismert – csenyétei kutatásának társadalomtörténeti részére is.⁴¹

A tudatos mikrotörténeti (vagy történeti antropológiai) megközelítést nem a divatos címkék használata, hanem a „határozottabb” módszertani és elméleti keretek miatt tartom fontosnak. Másrészt az ilyen, cigányokra irányuló lokális történeti vizsgálatok talán nagyobb publicitást kaphatnak, ha az új társadalomtörténeti irányzatokat képviselő munkák közé kerülnek.

Forrástípusok, forráskiadás és forráskritika

Az „odalenti” történelem abban különbözik a hagyományos történeti kutatás legnagyobb részétől, hogy „nem áll rendelkezésre kész forrásanyag, amelyet csak fel kell dolgoznunk.”⁴² Az 1986-ban megjelent, átfogó igényű dokumentumgyűjtemény⁴³ sokáig „egyedulalkodó” volt a magyarországi cigányok történetére vonatkozó forráskiadványok terén. (Sőt, „teljes” áttekintésre vállalkozó kötet azóta sem jelent meg.)

³⁷ Id. Szijártó M. István: A mikrotörténelem. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Budapest, 2003. 494–513.

³⁸ Szijártó: A mikrotörténelem..., i. m. 494.

³⁹ Tóth Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum évkönyve. XXX – XXXI*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1993. 205–215.

⁴⁰ Mészáros Ádám: A beás cigányok korai története és megtelepedésük Barcon. In: uő. (szerk.): *Gyökerek. A Dráva Múzeum tanulmányköte*. Barcs, Dráva Múzeum, 2007. 41–77, itt: 58–70.

⁴¹ Ladányi – Szelényi: A kirekesztettség..., i. m. 41–69.

⁴² Hobsbawm: Történelem..., i. m. 230.

⁴³ Mezey: A magyarországi cigánykérdés..., i. m.

Nem csoda, ha jó tíz évvel ezelőtt többen is a magyarországi cigányok történetének kardinális kérdéseként a rendszeres forrásfeltárást és a forráskiadást látták.⁴⁴ Nagy Pál már 1997-ben felhívta a figyelmet az ismert források újraértékelésének szükségességére is. Egy évvel később megjelent, hatalmas forrásbázison alapuló, alapvető fontosságú könyvében sok időt szentel egyes „kanonizált” források (pl. cigányok IV. Béla seregében, „zsigmondi menlevél”, Mátyás király cigány kovácsai) és túlértékelt forrástípusok (személynevek, helynevek, útleírások) szigorú kritikájának.⁴⁵

A cigányokra vonatkozó – feudális korú – forrásokat⁴⁶ Kardos Ferenc három csoportba osztja a források és a forrásokban szereplő cigányok viszonya alapján. 1. Vannak olyan forrástípusok, melyek nem igényelték a cigány közösségek semmiféle részvételét (pl. rendeletek, statútumok), így ezek a források elsősorban az országos és a helyi hatalom, a cigányok gazdasági-társadalmi helyzetéről alkotott képét tükrözik. 2. Vannak olyan iratok, melyek igényelték cigány személyek közreműködését, így valamivel „valósabb” képet alkothatunk általuk. Többek között két nagy forráscsoport tartozik ide: a cigányösszeíráások és a peres iratok. 3. A harmadik típusba a kérelmek, menlevelek sorolhatók, ezek azok, melyek a legközvetlenebb módon kapcsolódnak a cigány közösséghez, hiszen a cigányok megbízásából készültek.⁴⁷

Természetesen bármely forráscsoport hozzájárulhat a történeti rekonstrukcióhoz, nem csak ez utóbbiak. Például a cigányok, pontosabban egyes cigány közösségek társadalmi-gazdasági helyzetéről (és perese a helyi vagy az országos hatalom velük kapcsolatos elképzeléseiről) fontos információkat közölhetnek a különböző privilégiumok, menleve-

⁴⁴ Tóth: *Gondolatok...*, i. m. 40.; Nagy: *A magyarországi cigányság...*, i. m. 3.; Ettől függetlenül vannak figyelemre érdemes korábbi kísérletek is: Mészáros László: *Bács-Kiskun megye cigányságának történetéhez. Az 1768-as cigányösszeírás népességstatistikai-demográfiai adatai.* In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából. I. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1975.* 133–168.; Mészáros László: *A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. századi oszmán török szórványadatok. Századok, 1976. 3. sz. 474–489.*

⁴⁵ Nagy: *A magyarországi cigányok...*, i. m. 28–82, 89–96, 117–118.

⁴⁶ A legfontosabb forráscsoportok a következők: peres iratok, szolgabírói vizsgálatok, kérelemlevelek, személyleírások, gyermekekre vonatkozó összeíráások, céhszabályzatok, inventáriumok (vagyonleltárak), uradalmi levéltárak, anyakönyvek, összeíráások. Részletezve lásd: Nagy: *A magyarországi cigányság...*, i. m. 3–15.

⁴⁷ Kardos Ferenc: *Források és adatok a cigány közösségekről a 18. századi Zalából.* In: uő: *„Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni” Források a zalai cigányság 18. századi történetéhez.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. 9–34, itt: 9–10.

lek, országgyűlési rendelkezések,⁴⁸ városi és megyei statútumok,⁴⁹ adókönyvek⁵⁰ vagy éppen cigány családokat adományozó fejedelmi oklevelek.⁵¹ Az egyes adatok természetesen csak a tágabb kontextusban válnak értelmezhetővé, önmagukban állva félreértelmezéseknek adhatnak teret.⁵² Például 1558-ban és 1560-ban az erdélyi országgyűlés 1 forintban állapította meg a cigányok évi fejadóját. A rendeletalkotók ez esetben is a magyar társadalomban élő szokásokhoz igazodtak. A jobbágyok 2 forintos adójához képest enyhébb adóteher ugyanis nem valamiféle „etnikai kiváltság” volt, hanem egyszerűen a gyengébb gazdasági helyzetűeknél szokásos könnyítés alkalmazása.⁵³

A „felülről” jövő rendeletek és a cigányok által írt (azaz általuk íratott) kérelemlevelek közti összefüggések is az adott politikai, gazdasági és társadalmi környezet együttes vizsgálatára hívják fel a figyelmet. Mint például a szomajomi (Somogy megye) cigányok 1774-ben a vármegyéhez intézett instanciája, melyben minél előbb iskola felállítást sürgetik gyermekeik számára. A kérelem megszületésének hátterében a felvilágosult

⁴⁸ Vö. Soós István: Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására. Az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai. In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta Manent*. Budapest, Elte BTK, 1994. 237–245.;

⁴⁹ Vö. Tóth Péter: Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből. In: *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei* 26., Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1989. 63–67.; Csurgai Horváth József: Székesfehérvár és a romák a 17. századtól a 20. századig. In: Gémes (szerk.): *Pillanatképek...*, i. m. 92–101.; Bana József: Győr cigánypolitikája a második világháborúig. In: Gémes (szerk.): *Pillanatképek...*, i. m. 123–135.; Márfi Attila: Cigánysors, cigánykérdés; a vályogtelepek felszámolása Baranyában a tanácskorszak idején. In: Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2008. 339–353.

⁵⁰ A gazdasági integrációval járó spontán asszimilációra jó példa a győri „iszkápások” (hajószeg készítő cigányok) példája. Penger Gyula: Cigánykovácsok Győr megyében. A győri iszkápások. In: Domonkos Ottó (szerk.): *Arrabona – Múzeumi közlemények* 34. Győr, 1995. 269–319.

⁵¹ Tóth: *A magyarországi cigányság...*, i. m. 41–42.

⁵² A tágabb társadalmi és gazdasági környezet akár vázlatos bemutatása is nagymértékben hozzájárulhat a cigányok helyzetének megértéséhez. Az alaposabb elemzés során gyakorta kiderül, hogy nem „etnospecifikus” jelenségekről van szó. Lásd például Nagy Pál vagy Szomszéd András írásait. Szomszéd András: A nőgrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve. XIII.* Salgótarján, 1987. 157–187.; Szomszéd András: A nőgrádi letelepedett cigányság foglalkoztatási viszonyai 1820–1850. In: Gémes (szerk.): *Pillanatképek...*, i. m. 20–36.

⁵³ Nagy Pál: *„Fárad népe” A magyarországi cigányok korai története (14–17. század)* Pécs, PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2004. 52.

abszolutizmus „átnevelő” programja állt, mely többek között előírta a 2–12 év közötti cigány gyermekek elvételét szüleiktől, hogy „keresztény morál szerint élő alattvalókká” váljanak. Ilyen kontextusban a kérelem elsősorban az integrálódott cigány családok adaptív válaszának tekinthető.⁵⁴

Hasonlóképpen a cigányok lótartását tiltó központi rendelkezések miatt fogalmaztak kérvényt a „*Sümege városában lévő új polgárok*”⁵⁵ 1763-ban: „(...) mély alázattal esedezünk az *Tekintetes Consilium színe előtt, méltóztassék siralmas panaszainkat atyáskodó szívére venni, és hogy lovakat tarthassunk kegyelmesen megengedni.*” A forrásból megtudhatjuk, hogy egyes sümegei cigány kovácsok földeket béreltek és lovakat akartak tartani, de az is kiderül, hogy volt pénzük egy írástudó embert megbízni kérvényük elkészítésével.⁵⁶

A cigány vonatkozású történeti forráskiadás a 90-es évek legvégén indult meg Magyarországon, elsősorban az öcsényi, illetve szekszárdi illetőségű Cigány Néprajzi és Történeti Egyesületnek,⁵⁷ és az egyesület által létrehozott Romológiai Kutatóintézetnek köszönhetően. Az Egyesület létrehozott egy „Ciganológiai” Gyűjteményt is, mely 2005-től a gödöllői Szent István Egyetemen kapott helyet. Fontos forrásközlések és történeti kutatások kapnak bemutatkozási lehetőséget a Pécsen 2003 óta megrendezésre kerülő *Cigánysors - A cigánység történeti múltja és jelene, különös tekintettel a dél-dunántúli régióra* című konferenciákon.⁵⁸ A szekszárdi és pécsi „szakmai műhelyek” által rendezett tudományos tanácskozások gyakori vendégei vidéki és fővárosi levéltáros-történészek, akik – gyakran más tudományterületek képviselőivel együtt – fontos forrásokat, ismereteket tárnak fel a magyarországi roma közösségek történetéről.

⁵⁴ Nagy Pál: „Kicsinségemben elszakattam” Cigány közösség, szocializáció és gyermek-sors Magyarországon a 16–19. században. *Romapage*, 2003. (<http://www.romapage.hu/hircentrum/article/71071/1596/>) Eredeti megjelenés: *Educatio*, 1999. 2. sz.

⁵⁵ A Helytartótanács 1761-ben elrendelte a „cigány” népnév eltörlését és –többek között – a törvényhatóságok feladatává tette, hogy a kóborló cigányokat összeírják, letelepítsék és tiltsák el őket a lovak tartásától. Tóth Péter: Mária Terézia cigánypolitikája. In: Márfi (szerk.): *Cigánysors...*, i. m. 39–44, itt: 40.

⁵⁶ Kardos Ferenc: „*Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni*” *Források a zalai cigánység 18. századi történetéhez*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. 350.

⁵⁷ Bővebb információ: www.ciganka.hu

⁵⁸ A konferenciákat – általában levéltárak és a Pécsi Tudományegyetem Romológia tanszékének közreműködésével – pécsi civil szervezetek rendezik: az Emberháza Alapítvány, az Erdős Kamill Cigánymúzeum, a Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület.

A konferenciák anyagait tartalmazó kötetek⁵⁹ jelen tanulmány elkészítésében is nagy segítséget jelentettek.⁶⁰ Az intézményi (egyesületi) háttér rövid áttekintése után, nézzük a konkrét kiadványokat.

A legelterjedtebb forrástípusnak a peres iratok⁶¹ tűnnek. Külön könyvbe szerkesztve jelent meg a hírhedt Hont vármegyei „ember-evő-per” iratainak nagy része.⁶² Mindenképpen hiánypótlónak tekintetjük e téren Nagy Pál munkásságát, aki nagyszámú forrást tett közzé időszakok szerint rendezve, az egyes köteteken belül pedig – többnyire – „olvasóbarát” tematikus bontásban.⁶³

⁵⁹ Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998.; Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. (A Cigánysors II. c. kötetet 2009 szeptemberében mutatták be egy pécsi konferencia keretében. Lásd: http://www.mult-kor.hu/20090907_romatoriteneti_konferencia_pecsett) Megjelenés előtt áll a 2009. februárjában, a Szent István Egyetemen tartott konferencia anyaga a Magyar Néprajzi Társaság *Cigány Néprajzi Tanulmányok* elnevezésű sorozatában. (A konferencia programja: www.neprajzitorsasag.hu/doc/mnt_ciganykonferencia_meghivo.pdf) Sajnos a kis példányszámban megjelenő kötetek könyvesboltokban, antikváriumokban gyakorlatilag nem, de a nagyobb könyvtárakban is alig érhetőek el.

⁶⁰ Természetesen az említett két „szakmai kör” mellett még jó pár történeti tanulmány található, elsősorban néprajzi, szociológiai kiadványokban, illetve multidiszciplináris jellegű konferenciakötetekben.

⁶¹ A peres iratok sokféle értelmezési, felhasználási lehetőségéhez lásd: Soós István: *Cigányper Sopronban. Adalékok Sopron és a cigányság XVIII. századi kapcsolataához. Soproni Szemle*, 1987. 225–237, 320–329.; Perger Gyula: *Egy kóbor cigányok ügyében lefolytatott per néprajzi tanulságai*. In: Márfi (szerk.): *Cigánysors...*, i. m. 71–106.; Tóth Péter: *Csalta-e cigány asszonnyal a feleségét Bellény Zsigmond? Egy pertörédék és tanulsága*. In: *Tanulmányok az 50 éves Bana Jócó tiszteletére*. Győr, 2006. 161–167.

⁶² Puskás Péter – Végh József: *Előítélet és vérpad. Az „emberevő” cigányok pere*. Budapest, Mikszáth Kiadó, 1998.; A perről lásd még: Hajdu Lajos: *Előítélet és ítélet. A honti emberevőper. Rubicon*, 1996. 6. sz.; Egy másik, „emberevő perként” ismertté vált eset részletes elemzését lásd: Nagy Pál: *Az emberevési vád mítosza és valósága. A kassai „emberevő” per (1929)*. In: Cserti Csapó Tibor: *„Tízéves a romológia” – PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék konferenciája. Konferenciakötet*. Pécs, PTE BTK NTI, 2008. 97–126.

⁶³ Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon I. rész. Korai perek (1506/1534–1715)*. Pécs, PTE BTK Romológia Szeminárium, 2000.; Nagy Pál: *Cigányperek a Dél – Dunán-túlon. 1796 – 1847*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001.; Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon II. rész. (1715–1758)*. Pécs, PTE BTK, Romológia Tanszék, 2002.; Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon (1758–1787)*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2003.; Nagy Pál: *Források a siklői cigányok múltjából (1721–1830)*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2003.

Fontos forráscsoportot képeznek még a cigány összeírások, melyek főként a 18. századi felvilágosult abszolutizmus „cigánypolitikájának” köszönhetően készültek. Az ilyen összeírások ismertetésén alapuló tanulmányok⁶⁴ fontos információkkal szolgálnak a foglalkoztatási viszonyokról, a cigányok felekezeti megoszlásáról, társadalmi-gazdasági helyzetéről, vagy akár a névadási szokásokról. Értékes adatokkal találkozhatunk néhány megye cigány vonatkozású iratait közreadó kötetekben,⁶⁵ és az uradalmi levéltárak dokumentumait bemutató írásokban.⁶⁶ Gazdag iratanyag található a Magyar Országos Levéltárban is.⁶⁷

Az írott források egy másik csoportját alkothatják a különböző „interpretációk” (folklór, irodalom, költészet, sajtó vagy a tudományosság szövegei), melyek többek között az adott kor cigányképével, sztereotípiáival kapcsolatban, illetve ezeken keresztül az együttélés különböző dimenzióinak vizsgálata során szolgálhatnak hasznos adalékokkal.⁶⁸

64 Hermann: *A Magyarországon 1893...i. m.*; Mészáros: *Bács-Kiskun megye cigányságának... , i. m.*; Szomszéd: *A nógrádi cigányság... , i. m.*; Hudi József: *Adatok Veszprém megye cigányságának XVIII-XIX. századi történetéhez.* In: Gémes (szerk.): *Pillanatképek... , i. m.* 102–110.; Bódi Zsuzsanna: *Egy 18. századi magyarországi cigány összeírás.* In: uő. (szerk.): *Romanothan. Cigány Néprajzi Tanulmányok 13.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2004. 25–52.; Zsupos Zoltán: *Az erdélyi aranymosó cigányok 1783-as összeírása. Néprajzi Értesítő LXVII-LXX. (1985–88.) 1990. 129–193.*; Zsupos Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok nevei a 18. században.* In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Az I. Nemzetközi Cigány Néprajzi-, Történeti-, Nyelvészeti és Kulturális Konferencia előadásai. Cigány néprajzi tanulmányok 2.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1994. 186–194.; Zsupos Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században. Cigány néprajzi tanulmányok. 4–5.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1996.; Kardos Ferenc: *Adatok a Zala megyei cigányok történetéhez a XVIII. századból.* In: Rózsa Miklós (szerk.): *Nagykanizsa első okleveles említésének 750. évfordulója alkalmából rendezett helytörténeti-történettudományi konferencia előadásai.* Nagykanizsa, 1995. 77–81.; Dominkovits Péter: *Cigányösszeírások Sopron vármegyében a 18. század második felében.* In: Márfi (szerk.): *Cigánysors... , i. m.* 51–69.

65 Kardos: *„Veszedelmes habok...i. m.*; Füzes Miklós – Márfi Attila – Rozs András – Vörös Huba (szerk.): *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből.* Pécs, 2005.; *békés megyei?*

66 Novák Veronika: *Cigány oklevelek és kiváltságlevelek az Esterházy család levéltárában.* In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Romanothan. Cigány Néprajzi Tanulmányok 13.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2004. 7–23.

67 Katona Csaba: *A Departamentum Zingarorum működésének forrásai a Magyar Országos Levéltárban.* In: Márfi (szerk.): *Cigánysors... , i. m.* 45–49.

68 A teljesség igénye nélkül néhány ilyen jellegű forráskiadvány és tanulmány: Augistini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.]*

Ide kapcsolódik, hogy Tóth Péter a befogadó nép nyelvét és anekdota-kincsét is fontos forráscsoportnak tartja, mivel – szerinte – az anekdota mint műfaj tárgya a „más csoportokról észrevett tiszta realitás”, hiszen csak így válhat a humor forrásává.⁶⁹ Véleményem szerint – a csoportközi viszonyokban működő sztereotipizációs folyamatok miatt – lényegesen nagyobb fenntartással kell kezelni az ilyen jellegű forrásokat.⁷⁰

Sokan azt gondolják, hogy a cigányok kapcsán különleges forráskezelési technikákra van szükség, mert a források szinte mindig a nem-cigányok „termékei”. Egyetérttek Nagy Pállal, hogy ez nem csak a cigányokra érvényes jelenség, ugyanúgy szükség van gondos, kritikai megközelítésre, mint minden más „odalenti” történeti téma esetében,⁷¹ hiszen az ilyen források többé-kevésbé a „mindenkori hatalom pusztá öndokumentációi.”⁷²

Befejezés helyett: modellalkotási kísérletek, értelmezések, viták

Külön tanulmányba kívánkozna a cigány történelemre vonatkozó modellek, az antropológiai és szociológiai eredmények adaptálásával történő történeti rekonstrukciós kísérletek vagy a különböző értelmezések

Budapest-Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, 2009.; Magyar László András (szerk.): *A cigányok. Három korai tanulmány*. Budapest, Orpheusz Kiadó, 1998.; Soós István (szerk.): *József főherceg cigány levelezése*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2000.; Sztíjjártó Csaba: *A cigány útra ment... Cigányzenekaraink, valamint népzenei és néptáncárságok külföldjárása a kezdetektől a kiegyezésig. (Korabeli sajtódokumentumok alapján)* Budapest, Masszi Kiadó, 2002.; Liszt Ferenc: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon*. Budapest, Mercurius, 2004.; Perger Gyula: „A czengár népfaj” Xántus János ifjúkori tanulmánya [1847]. In: Gémes (szerk.): *Pillanatképek...*, i. m. 136–147.; Kovács János: *A cigányok Szegeden.. Ethnographia*, 1895. 3. sz.; Veres András: *Cigányok az irodalomban*. In: Kovalcsik (szerk.): *Tanulmányok...*, i. m. 277–291.; Katona Csaba: „Egyik csárdást a másik után kelle lerángatni hegedűjükről” *Cigányzenészek a 19. századi Balatonfüreden*. In: Márfi (szerk.): *Cigánysors...*, i. m. 171–188.

⁶⁹ Tóth: *A magyarországi cigányság...*, i. m. 11–12.

⁷⁰ Vö. Bindorffer Györgyi: *Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban*. In: Bakó Boglárka - Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Budapest, Balassi Kiadó-MTA ENKI, 2006. 9–35.; Görög Veronika: *Előítéletes gondolkodás és folklór. A cigány alakja a magyar és az európai népi szövegekben*. In: Kovalcsik (szerk.): *Tanulmányok...*, i. m. 53–66.;

⁷¹ Nagy: *A magyarországi cigányság...*, i. m. 9–10.

⁷² Gyáni: *A mindennapi...*, i. m.

és tematikus viták taglalása, elemzése, ezért e helyt csak néhány fontosabb „csomópontra” szeretnék utalni.

A mikro- és a makrotörténelem közti léptékváltás problémája általános jelenség, Clifford Geertz szerint arra kell törekednünk, hogy „jelentős következtetéseket vonjunk le jelentéktelen, ám igen sűrű szövéssé tényekből.”⁷³ Ezen az úton haladva Nagy Pál először a gazdasági és a kulturális ciklusok elméletével próbálta magyarázni a cigány történelem „különös ritmusát”,⁷⁴ majd a már említett együttélési modelleken alapuló történeti ívet rajzolt. Mint írja: „Az együttélés modelljét minden időszakban a gazdasági, társadalmi, jogi és erkölcsi feltételek komplexitása határozta meg.”⁷⁵ Havas Gábor szociológus a cigány közösségek két történeti típusát különbözteti meg a letelepedettség, az integráció függvényében.⁷⁶

Főleg a kulturális antropológiai cigány kutatások egyes eredményeinek segítségével próbálja meg értelmezni Nagy a cigány emberek 18–19. századi különös testi jegyeit,⁷⁷ Tóth Péter pedig Michael Stewart ismert kutatására támaszkodva elemzi 18. századi varázsló cigány asszonyok gazdasági stratégiáit.⁷⁸

A cigány történelem egyik „klasszikus” kérdése, vitája első magyarországi megjelenésük időpontja volt. Mostanra – úgy tűnik – konszenzus van kialakulóban, mely szerint a 14. század végén jelentek meg először cigány közösségek Magyarország területén. Az erre vonatkozó kutatások egyben felhívták a figyelmet a külföldi források és szakiroda-

⁷³ Geertz, Clifford: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: uő.: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris, 2001. 194–226, itt: 222.

⁷⁴ Nagy: „Kicsinségemben...”, i. m.

⁷⁵ Nagy: Cigány csoportok..., i. m. 4.

⁷⁶ Havas Gábor: A cigány közösségek történeti típusairól. In: Vajda Imre (szerk.): *Periférián. Roma szociológiai tanulmányok*. Nyíregyháza, Ariadne Kulturális Alapítvány, 1997. 90–108.

⁷⁷ Nagy Pál: Levágott ujjak, megsebzett arcok. Magyarországi cigány emberek különös testi jegyei a 18–19. században. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia – Cigánológia*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 2000. 89–126.

⁷⁸ Tóth Péter: A varázsló cigány asszony a XVIII. századi forrásokban. In: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye levéltári évkönyve XII-XIII*. Miskolc, 2005. 61–68.; Véleményem szerint Tóth gondolatmenete némileg elnagyolt, hiszen a Stewart által kutatót oláh cigányok nem reprezentálják „a cigányokat”, másik (mai) cigány közösség esetén már lehet, hogy semmilyen analógia nem merülne föl. Másrészt pedig kontinuitást tételezni egy 18. századi és egy 1980-as évekbeli cigány közösség, az asszonyok gazdasági életben betöltött szerepe között, csak egy statikus és homogén etnikum, illetve cigány „képpel” lehet.

lom fontosságára is.⁷⁹ Szintén kérdés még a felvilágosult abszolutizmus cigánypolitikájának mozzatórugói (cigányok növekvő száma vagy a centralizált állam társadalomszervező ideológiája áll inkább a háttérben) vagy például a beás cigányok eredetének és elnevezésének problematikája.

A 20. századi roma történelem értelmezésének nehézségére korábban már utaltam. A magyarországi roma holokauszt (Pharrajimos)⁸⁰ történeti kutatásának eredményei csak a 90-es évek közepén kaptak nagyobb figyelmet, nem kis részben annak a politikai, szakmai és érzelmi gyökerű vitának köszönhetően, mely döntően Karsai László történész és Bársony János, valamint Daróczi Ágnes kisebbségkutatók között zajlott, illetve zajlik. A polémia lehetne módszertani természetű is, például, hogy az adott tematikán belül miként lehetne összhangba hozni a levéltári írott forrásokat az oral history-val, de sajnos nem ez a jellemző. A vádaskodások két (szélsőséges) végpontjában lényegében a roma holokauszt, mint roma identitásépítő, legitimációs „eszköz”⁸¹ és a holokauszt „zsidó kisajátítása” áll.⁸²

Végül szeretnék visszautalni a tanulmány elejére: úgy tűnik, a cigánykérdés, holokauszt és a cigánypolitika „címkek” tematikusan lefedik szinte az egész 20. századot, az ettől eltérő megközelítések pedig „automatikusan” a néprajz, az antropológia vagy a szociológia területein kötnek ki. Itt szeretném felhívni még egyszer a figyelmet

⁷⁹ Tóth Péter: A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon. In: Márfi (szerk.): *Cigánysors...*, i. m. 15–19.; Nagy: „Fáraó...”, i. m. 14–15.

⁸⁰ Szuhay Péter: A holocausttól a pharrajimosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus, mint a romák történelmének metaforája. *Élet és Irodalom*, 2005. 46. sz.

⁸¹ Bár a roma holokauszt „természetesen” fontos szerepet játszik a modern roma identitásépítésben, Bársonyék munkáiban talán nem annyira „legitimációs szükségletek”, hanem inkább a „szenvédtörténeti paradigmá” a meghatározó, minek következtében a roma holokauszt szinte kizárólagos okának a cigányellenes rasszizmust tekintik. Vö. Dupcsik Csaba: „...itt az alkalom a kivégzésükre” (A roma holokausztról) *Holmi*, 2006. június. 824–832, itt: 829.; A holokauszt és az identitásépítés kapcsolatához lásd: Kapralski, Slawomir: *Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism. Nationalities Papers*, 1997. 2. sz. 269–284.; Binder: A roma nemzetépítés... i. m.

⁸² Vidra Zsuzsanna: A roma holokauszt narratívái. *Regio*. 2006. 2. sz. 111–129.; Lásd még: Dupcsik: „...itt az alkalom...”, i. m. ; Bársony János: Roma Holocaust – tények és tagadások. In: Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején*. Budapest, L’Harmattan, 2004. 187–192.; Természetesen azt sem szabad elfelejtenünk, hogy „általában” a magyarországi holokauszt kapcsán rengeteg vita, értelmezés és érdeklődés található mindmáig. Vö. Karsai László: A magyar holokauszt-történetírásról. *Kommentár*, 2008. 6. sz. 91–104.

a mikrotörténeti vagy történeti antropológiai megközelítés jelentőségére. A cigányok történelmét kutatók számára új módszertani megoldások megismerése, a társadalomtörténet ezen irányzatait művelőknek pedig új kutatási terület felfedezése bizonyára erősítené a történettudomány társadalmi szerepét, mely nem más, mint hogy „más megvilágításba helyezze a kollektív emlékezetben megőrzött ismereteket.”⁸³

BIBLIOGRÁFIA

- Augistini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.]* Budapest–Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, 2009.
- Bana József: Győr cigánypolitikája a második világháborúig. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 123–135.
- Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején.* L'Harmattan, Budapest, 2004.
- Bársony János: Roma Holocaust – tények és tagadások. In: Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején.* Budapest, L'Harmattan, 2004. 187–192.
- Bársony János: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 222–256.
- Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1996. 1. sz. 3–25.
- Binder Mátyás: „Felébredt ez a nép...”. A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In: Gergely Jenő (szerk.): *A múlt feltárása – előítéletek nélkül.* ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2006. 61–81.
- Binder Mátyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 2008. 77. sz. 130–160.
- Bindorffer Györgyi: Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Minden napi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Budapest, Balassi Kiadó-MTA ENKI, 2006. 9–35

⁸³ Noirel: A történetírás..., i. m. 26.

- Bódi Zsuzsanna: Egy 18. századi magyarországi cigány összeírás. In: uő. (szerk.): *Romanothan. Cigány Néprajzi Tanulmányok 13.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2004. 25–52.
- Brubaker, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. *Beszélő*, 1996. 7. sz. 26–41.
- Csalog Zsolt: A cigányság a magyar munkaerőpiacon. *Szociológiai Szemle*, 1993. 1. sz. 29–33.
- Csurgai Horváth József: Székesfehérvár és a romák a 17. századtól a 20. századig. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 92–101.
- Deáky Zita – Nagy Pál: Augistini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei. In: Augistini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.]* Budapest-Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, 2009. 5–28.
- Dupcsik Csaba: „Cigánykép(telenség)ek” *Beszélő*, 2004. 2–3. sz. 74–86.
- Dupcsik Csaba: A magyarországi cigány-kutatások cigányképe. In: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai.* Új Mandátum, Budapest, 2005. 255–282.
- Dupcsik Csaba: „...itt az alkalom a kivégzésükre” (A roma holokausztról) *Holmi*, 2006. június. 824–832.
- Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008.* Osiris, Budapest, 2009.
- Enessei György: *A Tzigán nemzetnek igazi eredete. [1798].* Hasonmás és mai átirat. Magyar Mecuruius Kiadó, Budapest, 2002.
- Erdős Zoltán: Értelmezés és megértés. A magyarországi cigányság korai történetének historiográfiája. *Iskolakultúra*, 2007. 11–12. sz. 129–144.
- Füzes Miklós – Márfi Attila – Rózsa András – Vörös Huba (szerk.): *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből.* Pécs, 2005.
- Geertz, Clifford: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: uő.: *Az értelmezés hatalma.* Budapest, Osiris, 2001. 194–226.
- Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998.
- Görög Veronika: Előítéletes gondolkodás és folklór. A cigány alakja a magyar és az európai népi szövegekben. In: Kovalcsik Katalin

- (szerk.): *Tanulmányok a cigánység társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Budapest, BTF-IFA-MKM, 2001. 53–66.;
- Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas*, 1997. 1. sz.
- Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris, Budapest, 2003. 11–53.
- Gyáni Gábor: A történetírás újragondolása. *Híd*, 2006. 9. sz. 3–15.
- Hajdu Lajos: Előítélet és ítélet. A honti emberevőper. *Rubicon*, 1996. 6. sz.
- Havas Gábor: A cigány közösségek történeti típusairól. In: Vajda Imre (szerk.): *Periférián. Roma szociológiai tanulmányok.* Nyíregyháza, Ariadne Kulturális Alapítvány, 1997. 90–108.
- Hermann Antal (szerk.): *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei.* Magyar Statisztikai Közlemények. IX. évf. Athenaeum R. Társulat, Budapest, 1895.
- Hobsbawm, Eric: Történelem „odacentről”. In: uő: *A történelemről, a történetírásról.* Budapest, Napvilág, 2006. 227–242.
- Hudi József: Adatok Veszprém megye cigánységának XVIII–XIX. századi történetéhez. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 102–110.
- Kapralski, Slawomir: Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism. *Nationalities Papers*, 1997. 2. sz. 269–284.
- Kardos Ferenc: Adatok a Zala megyei cigányok történetéhez a XVIII. századból. In: Rózsa Miklós (szerk.): *Nagykanizsa első okleveles emlétséinek 750. évfordulója alkalmából rendezett helytörténeti-történettudományi konferencia előadásai.* Nagykanizsa, 1995. 77–81.
- Kardos Ferenc: „Veszedelmes habok között látszatik életünk forogni” Források a zalai cigánység 18. századi történetéhez. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008.
- Kardos Ferenc: Források és adatok a cigány közösségekről a 18. századi Zalából. In: uő: „Veszedelmes habok között látszatik életünk forogni” Források a zalai cigánység 18. századi történetéhez. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. 9–34.
- Karsai László – Soós István: Cigányok, történelem, valóság. *Élet és Irodalom*, 1987. 19. sz. 10.
- Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz.* Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1992.

- Karsai László: A magyar holokauszt-történetírásról. *Kommentár*, 2008. 6. sz. 91–104.
- Katona Csaba: „Egyik csárdást a másik után kelle lerángatni hegedűjükről” Cigányzenészek a 19. századi Balatonfüreden. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 171–188.
- Kovács János: A cigányok Szegeden.. *Ethnographia*, 1895. 3. sz.
- Kovalcsik Katalin – Réger Zita: A tudomány mint naiv művészet, *Kritika*, 1995. február. 31–34.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.
- Landauer Attila: Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban. In: Nagy Attila – Péterfi Rita (szerk.): *A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár.* Országos Széchényi könyvtár, Gondolat kiadó, Budapest, 2004. 13–46.
- Liszt Ferenc: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon.* Budapest, Mercurius, 2004.
- Majtényi György: Állami segítség vagy erőszakos asszimiláció? Az 1945 utáni roma történelem forrásairól és értelmezéséről. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 121–132.
- Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005.
- Márfi Attila: Cigánysors, cigánykérdés; a vályogtelepek felszámolása Baranyában a tanácskorszak idején. In: Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Budapest, Kossuth Kiadó, 2008. 339–353.
- Medick, Hans: „Misszionáriusok a csónakban?” Néprajzi megismerés-módok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 62–109
- Mészáros Ádám: A beás cigányok korai története és megtelepedésük Barcon. In: uő. (szerk.): *Gyökerek. A Dráva Múzeum tanulmányköte.* Barcs, Dráva Múzeum, 2007. 41–77.
- Mészáros László: Bács-Kiskun megye cigányságának történetéhez. Az 1768-as cigányösszeírás népességstatisztikai-demográfiai adatai. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából. I.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1975. 133–168.

- Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. századi oszmán török szórványadatok. *Századok*, 1976. 3. sz. 474–489.
- Mezey Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Nagy Pál: A magyarországi cigányság történeti kutatásának aspektusai. (A NEKH és a MTA TTI Műhelybeszélgetésén elhangzott előadás bővített változata.) 1997. www.archiv.meh.hu/nekh/Magyar/nagyp.htm
- Nagy Pál: *A magyarországi cigányok a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár, 1998.
- Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon I. rész. Korai perek (1506/1534–1715)*. Pécs, PTE BTK Romológia Szeminárium, 2000.
- Nagy Pál: Civitas Zingarorum. *Amaro Drom*, 2000. 8. sz.
- Nagy Pál: Levágott ujjak, megsebzett arcok. Magyarországi cigány emberek különös testi jegyei a 18–19. században. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia – Ciganológia*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 2000. 89–126.
- Nagy Pál: *Cigányperek a Dél – Dunántúlon. 1796 – 1847*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001.
- Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon II. rész. (1715–1758)*. Pécs, PTE BTK, Romológia Tanszék. 2002.
- Nagy Pál: „Kicsinségemben elszakattam” Cigány közösség, szocializáció és gyermeksors Magyarországon a 16–19. században. *Romapage*, 2003. (<http://www.romapage.hu/hircentrum/article/71071/1596/>) Eredeti megjelenés: *Educatio*, 1999. 2. sz.
- Nagy Pál: *Források a siklói cigányok múltjából (1721–1830)*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2003.
- Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon (1758–1787)*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2003.
- Nagy Pál: „Fáraó népe” A magyarországi cigányok korai története (14–17. század). Pécs, PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2004.
- Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. Történelemtanárok (17.) Országos Konferenciája 2007. október 13–14. 2007. (www.tte.hu/_public/ttorszkonf/nagypal2007_jegyzetekkel.pdf)
- Nagy Pál: Az emberevési vád mítosza és valósága. A kassai „emberevő” per (1929). In: Cserti Csapó Tibor: „Tízéves a romológia” – PTE BTK

- Romológia és Nevelésszociológia Tanszék konferenciája. Konferenciakötet. Pécs, PTE BTK NTI, 2008. 97–126.
- Noirel, Gérard: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig.* Napvilág, Budapest, 2001.
- Novák Veronika: Cigány oklevelek és kiváltságlevelek az Esterházy család levéltárában. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Romanothan. Cigány Néprajzi Tanulmányok 13.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2004. 7–23.
- Okely, Judith: „Ki merné állítani, hogy nincsenek cigányok?” *Amaro drom* 1998. 9.sz.
- Perger Gyula: Cigánykóvácok Győr megyében. A győri iszkápások. In: Domonkos Ottó (szerk.): *Arrabona – Múzeumi közlemények 34.* 1995. 269–319.
- Perger Gyula: „A czengár népfaj” Xántus János ifjúkori tanulmánya [1847]. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 136–147.
- Perger Gyula: Egy kóbor cigányok ügyében lefolytatott per néprajzi tanulságai. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 71–106.
- Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon.* Osiris-Századvég, Budapest, 1995.
- Prónai Csaba: A kulturális antropológiai cigánykutatások 1987 után Nagy Britanniában, Franciaországban és Olaszországban. *Regio*, 1999. 1. sz. 156–177.
- Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása.” Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből.* Csokonai, Debrecen, 2004.
- Puskás Péter – Végh József: *Előítélet és vérpad. Az „emberevő” cigányok pere.* Vác, Mikszáth Kiadó, 1998.
- Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. *Regio*, 1999. 1. sz. 16–35.
- Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 273–308.
- Sárosi Bálint: *Cigányzene...* Gondolat, Budapest, 1971.
- Sokolovskii, Sergey – Tishkov, Valery: Ethnicity. In: Barnard, Alan – Spencer, Jonathan (ed.): *Encyclopædia Of Social And Cultural Anthropology.* Routledge, London, 2002. 290–295.
- Soós István: Cigányper Sopronban. Adalékok Sopron és a cigányság XVIII. századi kapcsolatához. *Soproni Szemle*, 1987. 225–237, 320–329.

- Soós István: Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására. Az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai. In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta Manent*. Budapest, Elte BTK, 1994. 237–245.
- Soós István (szerk.): *József főherceg cigány levelezése*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2000.
- Szjijártó Csaba: *A cigány útra ment... Cigányzenekaraink, valamint népzenei és néptáncársaságok külföldjárása a kezdetektől a kiegyezésig. (Korabeli sajtódokumentumok alapján)* Budapest, Masszi Kiadó, 2002.
- Szomszéd András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: *A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. XIII.* Salgótarján, 1987. 157–207.
- Szomszéd András: A nógrádi letelepedett cigányság foglalkoztatási viszonyai 1820–1850. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 20–36.
- Szuhay Péter: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 1995. 3. sz. 329–341.
- Szuhay, Péter: Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. *Magyar Tudomány*, 1997. 6. sz. 656–678.
- Szuhay Péter: A holocausttól a pharrajmosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus, mint a romák történelmének metaforája. *Élet és Irodalom*, 2005. 46. sz.
- Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. (Hozzászólás egy vitához)* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.
- Tóth Péter: Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből. In: *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei 26.*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1989. 63–67.
- Tóth Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum évkönyve. XXX-XXXI.* Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1993. 205–215.
- Tóth Péter: Gondolatok a cigányok magyarországi történetéről és annak forrásairól. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 37–44.
- Tóth Péter: A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 15–19.

- Tóth Péter: Mária Terézia cigánypolitikája. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigánység történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 39–44.
- Tóth Péter: Csalta-e cigány asszonnyal a feleségét Bellény Zsigmond? Egy pertöredék és tanulsága. In: *Tanulmányok az 50 éves Bana Jócó tiszteletére.* Győr, 2006. 161–167.
- Tóth Péter: *A magyarországi cigánység története a feudalizmus korában.* Bölcsész Konzorcium. Pécs, 2006.
- Törzsök Judit: Kik az igazi cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigánység társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Tanítók Kiskönyvtára 9. Budapest, ELTE – IFA – OM, 2001. 29–52.
- Veres András: Cigányok az irodalomban. In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigánység társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Budapest, BTF-IFA-MKM, 2001. 277–291.
- Vermeersch, Peter: *The Romani Movement: Minority Politics and Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe.* New York–Oxford, Berghahn Books, 2006.
- Vidra Zsuzsanna: A roma holokauszt narratívái. *Regio.* 2006. 2. sz. 111–129.
- Zsupos Zoltán: Az erdélyi aranymosó cigányok 1783-as összeírása. *Néprajzi Értesítő* LXVII–LXX. (1985–88.) 1990. 129–193.
- Zsupos Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században. Cigány néprajzi tanulmányok. 4–5.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1996.
- Zsupos Zoltán: Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok nevei a 18. században. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Az I. Nemzetközi Cigány Néprajzi-, Történeti-, Nyelvészeti és Kulturális Konferencia előadásai. Cigány néprajzi tanulmányok 2.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1994. 186–194.